ԿԱՉԱՂԱԿԱԲԵՐԴ

Ս. Ա. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Խաչենագետի ձորահովտի միջին հոսանքը՝ Լեռնային Ղարաբաղի Ասկերանի և Մարդակերտի շրջանների մի հատվածն ընդգրկող տարածությունը, պատմական Հայաստանի հնագիտական ու ճարտարապետական հուշարձաններով հարուստ վայրերից է։ Այստեղ պահպանվել են բազմաթիվ շինություններ, որոնք ունեն գիտամշակութային խոշոր արժեք։ Խաչենագետի հովտում պատմական ու բնական պայմանները նպաստել են նաև ամրոցների ու ռազմապաշտպանական այլ շինությունների կառուցմանը։ Այդ ամրակուռ պաշտպանական հանգույցները մեզ են թողել հերոսական պայքարի անջնջելի շատ դրվագներ։ Դրանցից է Կաչաղակաբերդ ամրոցը[1]։ Այն, ընդհուպ մինչև X դ. կոչվում էր Խաչենի բերդ[2], որից էլ տեղի իշխանությունը ստացել է Խաչենի իշխանություն անվանումը[3]։ XIII դ. մի ձեռագիր հիշատակարանում ամրոցը կոչվում է Սխսաղան Հավքսխաղաց[4], իսկ սկսած XV դ.՝ Կաչաղակաբերդ[5]։

Կաչաղակաբերդը պատմահնագիտական առումով սպառիչ ուսումնասիրության չի ենթարկվել։ Այն կարճառոտ պատումով ներկայացրել են Ս. Ջալալյանցը, Մ. Բարխուտարյանցը, Բ. Ուլուբաբյանը, Շ. Մկրտչյանը[6] և ուրիշներ։ Ամենավաղ հիշատակագիրը Մովսես Կաղանկատվացին է. նա ամրոցի մասին ակնարկում է հայոց Առանշահիկ և պարսից Միհրական տոհմերի մրցակցության դրվագում։ IX դ. առաջին կեսերին, երբ այս տոհմերի միջև բորբոքվել էր ժառանգական մրցությունը, Ներսեհ անունով մի իշխան Դադի վանքի մոտ՝ Խորաձորում, սպանում է Միհրական տոհմից Վարազ-Տրդատ իշխանին և նրա որդի Ստեփանոսին, նպատակադրվելով ոչնչացնել այդ տոհմի արական սերունդը[7]։ Սպանվածի կինը, զինվելով այրական քաջությամբ,

---

1 Ամրոցի Կաչաղակաբերդ անվանումը կապվում է այն ավանդության հետ, թե անցյալում, պարտություն չտեսած և համառ դիմադրությամբ հռչակված ամրոցի պաշտպանները, երկար ժամանակ չուր և սննդամթերք չունենալով, նահատակվում են, բայց չեն հանձնվում թշնամուն։ Իսկ երբ կաչաղակներն ու մյուս գիշատիչ թռչունները սկսում են աղմուկ-աղաղակով պտույտներ գործել ամրոցի վրա, թշնամին կռահում է, որ պաշտպանները կենդանի չեն։

2 Մ. Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Երևան, 1983, էջ 340, Մ. Բարխուտարյանց, Արցախ, Բաքու, 1895, էջ 425, Մ. Հովհաննիսյան, Հայաստանի բերդերը, Վենետիկ, 1970, էջ 452, Մ. Չամչյան, Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, էջ 210 և այլն։

3 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը 10—16-րդ դարերում, Երևան, 1975, էջ 45։

4 «Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ», Երևան, 1984, էջ 199։

5 Ա. Բեկնազարյանց, Գաղտնիք Ղարարաղի, Ս. Պետերբուրգ, 1886, էջ 90։

6 Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Ա, Տփխիս, 1842, էջ 195, Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 197—198, Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 136, 145 և այլն, Շ. Մկրտչյան, Լեռնային Ղարարաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 24—25։

7 Տե՛ս Մ. Կաղանկատուացի, էջ 340, Ս. Օրբելեան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910, էջ 158, Լեո, Հայոց պատմություն, հ. 2, Երևան, 1967, էջ 419 և այլն։ VII դ. սկզբին Պարսկաստանից գալիս է Միհրական տոհմի մի ջառավիղը, դավով ու ենգությամբ կոտորում Ուտիքի Գարդման գավառի տեր Առանշահիկների տասնյակ տղամարդկանց և գրավում նրանց տիրույթները։ Այսպես սկսվում է բնիկ հայկազուն Առանշահիկ-

«առեալ զմնացեալ դուստրն իւր Սպրամ գիշերահեն տաժանելի ուղեւորմամբ մտանէ ի բերդն Խաչենայ՝ բարուրս խորհեալ տան իւրում ամուսնացուցանէ զՍպրամ Ատրներսեհի՝ Սահլի որդւոյ»[8]։

Ատրներսեհին ու նրա ժառանգներին աղբյուրները հիմնականում կապում են Վերին Խաչենի ու Ծար գավառի հետ[9], որտեղ «Ատրներսէհ շինէ զբերդն Հանդու և զապարանս իւր եդեալ ի գիւղն, որ կոչի Վայունիք»[10]։ Բացի այդ, IX դ. Խաչենի տարածքում, մասնավորապես Թարթառ գետի աջ ափին, Դադի վանքի դիմաց[11] հիմնադրվում է մի այլ ամրոց, որը նույն Հավքախաղաց անունն է կրում[12]։ Երկու Հավքախաղացների առկայությունը, ինչպես և Ատներսեհի ու նրա ժառանգների տիրապետությունը Ծարում ու Վերին Խաչենում թյուրիմացության մեջ է գցել ուսումնասիրողներին, որոնք պատմագրության մեջ առանձնակի հետազոտման նյութ չդարձած ամրոցի տեղադրության վերաբերյալ հայտնել են իրարամերժ կարծիքներ։ Մ. Բարխուտարյանցը, ելնելով ժամանակագրի վերոհիշյալ վկայությունից, Կաչաղակարերդը իրավացիորեն տեղադրում է Խաչենագետի աջ կողմում, բայց առանց հիմնավորման նույնացնում աղբյուրներում հիշատակվող Խաչենի բերդի հետ։ Նա միաժամանակ ժխտում է ամրոցի Հավքախաղաց անվանումը, գտնելով, որ վերջինս Դադի վանքի դիմացի ամրոցն է, Գրիգոր Ատներսեհյանի կառուցածը[13]։ Նույն կարծիքին է Շ. Մկրտչյանը, որը ամրոցն անվանում է Լևոնաբերդ՝[14] վերակառուցված Կիլիկիայի թագավոր Լևոն Ա-ի ծախսերով[15]։ Լեոյի և Բաֆֆու գործերում[16] ամրոցը հիշվում է Սաղսաղան[17] անունով, որը Ս. Ջալալյանցի կարծիքով Հավքախաղացի թուրքերեն անվանումն է[18]։ Ճիշտ չհամարելով Մ. Բարխուտարյանցի՝ Հավքաղաղացը նշված վայրում տեղադրելը[19] և չընդունելով Կաչաղակարերդ-Խաչենի բերդ նույնացումը, Բ. Ուլուբաբյանը գտնում է, որ Կաչաղակարերդը նույն Հավքախաղացն է՝

ների և եկվոր՝ հայացած Միհրանյանների դաժան մրցակցությունը (տե՛ս Բ. Ուլուբաբյան, Դրվագներ հայոց արևելից կողմանց պատմության, Երևան, 1981, էջ 129—130)։

8 Մ. Կաղանկատուացի, էջ 340։

9 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 62, 71, 73։ Տե՛ս նաև Սոբք գավառի Մեծ Մարբա գյուղի 881 թ. արձանագրությունը (Ս. Բարխուդարյան, Միջնադարյան հայ ճարտարապետներ և քարգործ վարպետներ, Երևան, 1963, էջ 189)։

10 Մ. Կաղանկատուացի, էջ 340։

11 Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 211, 427։

12 Կիրակոս Գանձակեցին, խոսելով Խաչենի կողմերում մոնղոլների արշավանքների մասին, գրում է, որ Խաչենի բնակիչներն ամրացել են ապահով վայրերում, «...զոր վասն դժուարութեան տեղւոյն հաւախաղաց կոչէին (տե՛ս Կ. Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1961, էջ 267)։ Սա ըստ էության հիմք է տալիս ասելու, որ դժվարամատչելի ու բարձրադիր ամրոցները տեղացիները կոչել են Հավքախաղացներ։

13 Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 197—198, 211, 425, 427։

14 Շ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 37։

15 Գ. Տեր-Հովհաննիսյանց, Բաղդասար մետրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանցի համառոտ կենսագրությունը («Փորձ», 1880, № 5, էջ 134, ծան. 2), Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 248, Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն..., մասն Բ, Տրփխիս, 1858, էջ 214։

16 Լեո, Իմ հիշատակարանը, Շուշի, 1890, էջ 355, Բաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, Վիեննա, 1906, էջ 5։

17 Սաղ (տաճկ. ողջ բառից), ողջ, ամրողջ, չկոտրած, չվնասված (տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Երևան, 1945, հ. 4, էջ 176)։ Սակայն ավելի հավանական է, որ սա Ղարաբաղի բարբառային սրխ (պինդ, ամուր) բառի հետագայում վերափոխված ձևն է (1237 թ. ձեռագրում՝ Սխսաղան)։

18 Ս. Ջալալյանց, նշվ. աշխ., էջ 195։

19 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 136։

Պատարա և Քոլատակ գյուղերի միջև[20], իսկ Խաչենի բերդը գտնվում է Թարթառ-Տրտուի ափին[21]։

Ելնելով տեղում կատարած զննումներից ու աղբյուրների պատմահամեմատական ուսումնասիրությունից, եկանք այն համոզման, որ Խաչենի բերդը նույն Կաչաղակաբերդն է և կարող է տեղադրված լինել միայն Ներքին Խաչենի տարածքում (Կարկառ և Խաչեն գետերի միջև), որը բացատրվում է հետևյալ նկատառումներով։

1. Վերոհիշյալ տարածքը (Ներքին Խաչենի) ոչ միայն Խաչենի հնագույն վարչական կենտրոնն էր, այլև արաբական տիրապետության ժամանակաշրջանի պատմագրության մեջ հիշատակվող Հայոց արևելից կողմանց նշանավոր գործիչների օրրանը։ Հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված բազմաթիվ գտածո զինատեսակները[22] վկայում են, որ նշված հատվածը, լինելով երկրամասի ռազմական կարևոր կենտրոններից մեկը, իրոք, դարձել էր իշխանների նստավայր։ Այստեղ էին գտնվում նաև նշանավոր վանքերն ու վանական համալիրները, հին ու շատ կարևոր նշանակության հայտնի ամրոցները։

2. Խաչենի ձորակում, Խաչեն անունը հավաստող գետակի շրջակայքում քիչ են վաղ միջնադարյան հայտնի ամրոցները, այնպիսիք, որոնք իրենց դիրքով, անառիկությամբ ու հատուկ նշանակությամբ (իշխող դիրքը Կարկառ-Խաչեն կարևոր ռազմաառևտրական ճանապարհի նկատմամբ) համեմատվեին Կաչաղակաբերդի հետ։

Հայտնի է, որ ավատական իշխանության պայմաններում պաշտպանության գործում շատ հուսալի դեր էին կատարում դղյակները՝ իշխանի աթոռանիստ բնակավայրերը, որոնք, բացի ռազմապաշտպանական դեր խաղալուց, նեցուկ էին ֆեոդալ իշխանի տիրապետության համար[23]։ Չպետք է մոռանալ, որ Կաչաղակաբերդը, միաժամանակ, Ներքին Խաչենի վաղ միջնադարի ամենանշանավոր իշխանական դղյակն էր, որի մասին տեղեկություն կա հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններում[24]։

3. Երկու ամրոցների նույնացումը հիմնավորելու համար կարևոր նշանակություն ունի նաև մոնղոլների՝ Խաչենագետի հովիտ կատարած արշավանքի ուղու պարզաբանումը։ Պատմական տեղեկությունները հաստատում են, որ մոնղոլ-թաթարները Խաչենի կողմերն են ասպատակել հարավ-արևելքից, հետևաբար՝ Կարկառ գետի ուղղությամբ։ Զարմաղանի եղբայր Ջոլա զորապետը 1238 թ. մտնում է Խաչենի սահմանները, «ուր էր ամրոցն Խաչենոյ, յավարի էառ զբազում տեղիս»[25]։ Հասան-Ջալալ իշխանը այդ տեսնելով, իր բնակիչներով հետ է նահանջում ու ամրանում Գանձասարի դիմացի Խոխանաբերդում[26]։

Այսպիսով, վերը վկայակոչված փաստերը հավաստում են, որ Խաչենի բերդը նույն Կաչաղակաբերդն է՝ Սխսաղան-Հավքախաղացը։

Սակայն սա չպետք է շփոթել Թարթառի ափամերձ Հավքախաղացի հետ։ Սխալ են նաև վերջինիս Լևոնաբերդ անվանումը, այն Կիլիկիայի թագավորի ծախսերով վերակառուցելու մասին վարկածը։ Իրականում Լեռնաբերդ կամ Լևաբերդ կոչվում է ոչ թե Գրիգոր իշխանի կառուցածը, այլ նրա հոր՝ Ատբրներսեհի՝ IX դ. երկրորդ կեսին վերաշինած այն հզոր ու անմատույց ամրոցը, որ անվանվում է Հանդաբերդ. «Ատբրներսեհ շինէ զբերդն Հանդու»[27]։ Այն կապ չունի Կիլիկիայի թագավոր Լևոնի անվան հետ (XIII դ. խառնակ ժա-

20 Նույն տեղում։

21 Նույն տեղում, էջ 45։

22 К. Х. Кушнарева, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе (Советская археология, 1957, № 12, с. 143—145).

23 П. Закария, Крепостные сооружения Картли, Тбилиси, 1968, с. 6.

24 Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ ԺԳ, էջ 199։

25 Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., էջ 210։

26 Նույն տեղում։ Տե՛ս նաև Կ. Գանձակեցի, էջ 269։

27 Մ. Կաղանկատուացի, էջ 340։

մանակներում Լևոն Ա-ն չէր կարող նման շինարարական գործունեություն ծավալել) և ծագել է Թարթառի ձախ վաակ Լև գետի անունից ու գտնվում է ուրա աց ափին, արդի Լև և Զափնի ավերված գյուղերի մոտակայքում[28]։ Գրիգոր Տեր-Հովհաննիսյանցը, համամիտ է Հավքախաղաց, Սխսաղան, Կաչաղակաբերդ անվանումներին, ամրոցի տեղադրությանը Խաչենագետի շրջանում. սակայն, կապված կառուցողի և կառուցման ժամանակի հետ, թույլ է տալիս անճշտություններ։ Չհիշատակելով Թարթառի աջ ափին գտնվող Հավքախաղաց ամրոցի գոյության փաստը և հենվելով Մ. Կաղանկատվացու այն վկայության վրա, թե «Գրիգոր շինէ զՀավախաղացին բերդն, և յայն կողմն ձգէ զձեռն իւր իշխանութեանն»[29], Կաչաղակաբերդի կառուցումը վերագրում է Գրիգոր իշխանին (Ատրներսեհյանին—Ս. Ս.), իսկ կառուցման ավարտը համարում 891 թվականը[30]։

Չի կարելի ընդունել նման տեսակետը, թե Խաչենի իշխանը կարող էր իր և նախորդների օրրանը հանդիսացող տարածքում, մասնավորապես՝ Խաչենագետի մոտակայքում, ամրոց կառուցել և «յայն կողմն» ձգել իր իշխանությունը։ Նկատի ունենալով այս հանգամանքը, ինչպես նաև պատմական աղբյուրների հավաստի տեղեկությունները, գալիս ենք այն եզրակացության, որ առկա է երկու նույնանուն ամրոցների միջև շփոթությունը՝ Թարթառի Հավքախաղացի տվյալների վերագրումը Խաչենագետի Հավքախաղաց-Կաչաղակաբերդին։

Խաչենի բերդը և համանուն իշխանությունն ունեցել են ելևէջներով լեցուն քաղաքական պատմություն։ VII դ. կեսերից Առաջավոր Ասիայի և Հայաստանի համար սկսվում է պատմական մի նոր ժամանակաշրջան, երբ իրենց տիրապետությունն են հաստատում արաբները։ Արաբական տիրապետության շատ ծանր տարիներին ժողովուրդը ենթարկվում էր անխնա հալածանքների, բռնությունների, կոտորածների ու գերեվարության։ VIII—IX դդ. արաբներից ծանր հարված են ստանում հայկական իշխանությունները, այդ թվում նաև Խաչենի իշխանությունը, որի քաջալի Առանշահիկ իշխանները (Սահլ Սմբատյան, Ատրներսեհ և ուրիշներ) ստիպված էին անդուլ պայքարով պահպանել իրենց տիրույթները։ Այդուհանդերձ, 854 թ. Խաչենի իշխանության սահմանները մտած Բուղա ոստիկանը, կռահելով, որ Ատրներսեհ իշխանը ամրացել է Խաչենի ամրոցում, պաշարում է այն «և կալաւ զԱտրներսէհ և զաղգատոհմ նորա և զայլևս երևելի անձինս»[31] ու արյամբ է ողողում երկիրը։ Սակայն մեզ հասած վկայություններից և նյութական վաղեմի մշակույթի մնացորդներից ակնհայտ է դառնում, որ, չնայած արաբների գերիշխանությանը, այդ երկրամասը որոշակի անկախության շրջան է ապրել վերոհիշյալ իշխանների և նրանց հաջորդների տիրապետության տարիներին, մինչև սելջուկ-Թուրքերի և մոնղոլների ավերիչ արշավանքները։ Կաչաղակաբերդ ամրոցը, որը գտնվում է Առանշահիկ տերերի իշխանության ներքո, հեռու չէր կարող մնալ քաղաքական այս ե հետագա անցուդարձերից, իսկ զորեղ թշնամու առկայությունը, բնականաբար, պահանջում էր պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկել, որին և ձեռնամուխ եղան այդ իշխանները։

XI դ. երկրորդ կեսից Խաչենի իշխանությունը գտնվում էր սելջուկյան տիրապետության տակ։ Սելջուկ Թուրքերի զորախումբը, ասպատակելով Խաչենը, «էառ զամենայն ամրոցս նոցա. քակեաց զեկեղեցիսն և այրեաց զվանորեայսն, կոտորեաց զաղգատոն և գերեաց զզօրականսն, պէսպէս իսպառ մաշեաց զամենեսեան առ հասարակ ի սուր և ի գերութիւն»[32]։ Այսպիսի պայմաններում իշխանները, որոնք պատսպարվել էին անտառախիտ ձո-

---

28 Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 409—410։

29 Մ. Կաղանկատուացի, էջ 340։

30 Գ. Տեր-Հովհաննիսյանց, նշվ. հոդվ., էջ 135։

31 Մ. Չամչյանց, նշվ. աշխ., հ. Բ, Երևան, 1984, էջ 450։

32 Դ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, էջ 336։ Տե՛ս նաև Մ. Կաղանկատուացի, Հավելված Բ, էջ 351։

գերում և ամրացել բերդերում, չէին հանդուրժում թշնամուն և հերոսական մարտեր էին մղում մահմեդական արյունռուշտ բռնակալների դեմ[33]։ Չնայած այդ ճակատամարտերի մանրամասները ժամանակագիրները չեն հիշատակել. վիմագրական նյութերի կցկտուր տեղեկություններից կարելի է որոշակի պատկերացում կազմել սելջուկ-Թուրքերի դեմ պարբերաբար մղված կռիվների մասին։ Այսպես, Խաչենի իշխանաց իշխան, Հաթերքի գահակալ Հասանի՝ 1182 թ. մի արձանագրությունից հայտնի է դառնում, որ նա, «(40) տարի (այսինքն՝ 1142—1182 թթ.) լինելով Խաչենի իշխանաց իշխանը, մղել է շատ պատերազմներ և հաղթել իր բոլոր թշնամիներին (ամրոցն այդ ժամանակաշրջանում գտնվում էր նրա գերիշխանության ներքո). «Ես Հասան,— գրել է նա,—որդի Վախտանգա, տէր Հաթերո եւ Հանդաբերդո, Խաչինաբերդո եւ Հաւախաղացին. կացի յաւագութեան ամս Խ (40) շատ պատերազմաւ եւ յաղթեցի թշնամեաց իմոց...»[34]։

XIII դ. կեսերին Կաչաղակաբերդն անցնում է Ջալալյան իշխաններին[35]։ Սա այն ժամանակաշրջանն էր, երբ ներքին Խաչենը նվաճում են թաթար-մոնղոլական ասպատակները, հրի և սրի մատնելով խաղաղ բնակչությանը։ Աղբյուրները բազմաթիվ ու հավաստի տեղեկություններ են հաղորդում մոնղոլների ավերածությունների ու գազանությունների մասին։ Ներքին Խաչենում մոնղոլների կատարած վայրագությունների մասին Կիրակոս պատմագիրը գրում է. «Գերեցին և սպանին զբազումս՝ որ յարձակ վայրսն։ Ապա մարտիւք մարտեան և զկէս բռնութեամբ իջուցին, էր՝ զոր սպանին, և էր՝ զոր գերեցին... բայց քանզի ի տեառնէ էր բեկումն, յեղակարծում ժամու գաղտագողի ելեալ՝ մտին յամուրսն, և սրոյ Ճարակ եռուն զբազմութիւնն և զկէսն գահավեժ արարին, և ի բազմութենէ անկելոցն ծածկեր երկիրն, և արիւնն առու եղեալ իբրեվ զջուր երթայր, և յոչ ոք խնայեցին. և ոսկերքն ևս յետ բաղում ժամանակաց իբրև զբերդուկս քարանց կուտեալ երևէին»[36]։

Բացի այդ, մոնղոլների արշավանքի և Կաչաղակաբերդի ճակատամարտի մասին պահպանվում էր մի ձեռագիր, որի հեղինակը Գանձասարի առաջնորդ Նղիա վարդապետն է (XV դ.)։ Այն կոչվում էր «Արշաւանք թաթարաց և պատերազմ ի Կաչաղակաբերդին»[37], որը հաստատում է ամրոցի կարևոր և առաջնակարգ պաշտպանական նշանակությունը։

Մոնղոլական տիրապետության սկզբնական ժամանակաշրջանում Ներքին Խաչենի տեր Հասան-Ջալալը (1214—1261 թթ.) իր ճկուն քաղաքականությամբ ու նվերներով կարողանում է նվաճել մոնղոլ զորապետների վստահությունը, որոնք փոքրիշատե հանգիստ են թողնում Խաչենի բնակչությանը[38]։

Քաղաքական այսպիսի պայմաններում էր գոյատևում Կաչաղակաբերդը, որը, նկատի ունենալով ամրոցին վերաբերող կամ քիչ թե շատ նրան առընչվող աղբյուրների վկայությունը, իր պատմական դերն ու նշանակությունը հիմնականում կորցրել է 1246 թ.[39], թաթարաց Ղարաբուղա զորավարի աշ-

---

33 Նույն տեղում։

34 «Դիվան Հայ վիմագրության», պր. 5, Երևան, 1982, էջ 198։ Այս արձանագրությունը նույնպես վկայում է, որ Խաչենի բերդը (Կաչաղակաբերդ) և Հավքախաղացը միևնույն շինությունները չեն։

35 Մ. Բարխուտարյանց, նշվ. աշխ., էջ 425։

36 Կ. Գանձակեցի, էջ 267։

37 Ա. Բենազարյանց, նշվ. աշխ., էջ 90։ Երևանի և Էջմիածնի ձեռագրատներում ձեռագիրը գտնելու բոլոր փորձերը արդյունք չեն տվել։ Նկատի ունենալով այն հանգամանքը, որ պարսից խաները (մասնավորապես՝ Իբրահիմ) և նրանց կամակատարները (Մելիք Շահնազար Գ, Իսրայել կաթողիկոս) ժողովրդի հանդեպ գործած իրենց ոճրագործությունները ապագա սերունդներից թաքցնելու նպատակով միտումնավոր ոչնչացնում էին ձեռագիր հիշատակարանները, հնարավոր է, որ մելիքները մոտակա քարայրներում թաքցրած լինեին որոշ ձեռագրեր, որոնց մեջ էր, գուցե, նշված ձեռագիրը։

38 Բ. Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը..., էջ 188։

39 Մ. Ջամշյան, նշվ. աշխ., հ. Գ, էջ 222։

խարհավեր պրշամանքներից հետո[40]։ Կաչաղակաբերդը տեղավորված է Պատարա (Պտրեցիք) և Քոյատակ գյուղերի միջև, դարավոր անտառից վեր խոյացող մի ահռելի՝ երեք կողմերից ողորկ, ուղղահայաց քարաժայռի գագաթին, ծովի մակարդակից մոտ 1500 մ բարձրության վրա։ «Նայում ես և կարծում, թե այդ բերդը շինված-պատրաստված է մի ուրիշ տեղ և բոլորովին պատահաբար դրված է այս սարի գլխին, իբրև մի գլխարկ»,—գրում է Լեոն[41]։ Գտնվելով մոտակա հարթավայրերից ավելի քան 1000 մ բարձրության վրա, գրեթե անառիկ վայրում, ամրոցը ամենայն հավանականությամբ, ինչպես Արցախ-Ղարաբաղի մի շարք ամրոցներ[42], ծառայել է նաև որպես դիտակետ՝ ազդանշանային համակարգով։ Այդ է վկայում ամրոցից բացվող գեղեցիկ, լայնահուն տեսադաշտը. հարավային կողմում երևում են Քիրս լեռնաշղթան, Շուշին՝ իր շրջակայքով, հյուսիսային կողմում՝ Ջրաբերդի լեռները, Առաջաձորի լեռնաշղթան՝ հարակից գյուղերով, հյուսիս-արևմուտքից՝ Գանձասարը, Խոխանաբերդը, արևելքից՝ Ուլուպապի սուրբ Գևորգի սարը, որտեղ Պտկես բերդն է, հարավ-արևելքից՝ Կարկառի հովիտը՝ Քեթուկ և մոտակա այլ գյուղերով։ Ինչպես հայկական մյուս ամրոցների (Ջրաբերդ, Գավառգին, Երնջակ), այնպես էլ Կաչաղակաբերդի բռնած տարածքն աչքի է ընկնում բնական պաշտպանական հուսալի և նպաստավոր պայմաններով, շրջագծով մոտ 150 մ բարձրությամբ երիզված է անմատչելի մոխրակապտավուն սեպացած ժայռապատնեշներով (դժվարանցանելի միակ մուտքը հարավ-արևմտյան կողմից է)։ Այդուհանդերձ, որևէ այլ տեղ չենք նկատում մի այնպիսի բարձրաբերձ ու շրջակայքին իշխող ամրոց, որն իր կառուցվածքով, արտաքնապես ու ծավալատարածական հատկանիշներով նմանվի Կաչաղակաբերդին։ Հարկ է ասել, որ այստեղ փայլում է ոչ այնքան մարդկային հանճարի ու հնարագիտության արվեստը, որքան «բնության ճարտարապետի» հրաշագործությունը։

Տեղադրված լինելով լեռնաշխարհի գրեթե կենտրոնում, Կաչաղակաբերդը խաչեն արշավող թշնամական զորքերի առաջխաղացման գլխավոր խոչընդոտներից մեկն էր։ Գանձասարի շրջակայքում գտնվող մյուս ամրոցների (Ծիրանաքար, Շիկաքար, Խոխանաբերդ, Ջրաբերդ և այլն) հետ միասին այն հզոր վահան էր ոչ միայն հուսալավոր վանքի, այլև ընդհանրապես երկրամասի պաշտպանությունը կազմակերպելու համար։ Այս ամրոցի գրավումը անչափ դժվար էր ոչ միայն այն պատճառով, որ թշնամին պետք է հաղթահարեր դեպի այնտեղ տանող վերելքի խոչընդոտները ու բնական, գրեթե անմատչելի քարաժայռը, այլև պաշտպանների ցուցաբերած հայրենանվեր ու հերոսական դիմադրության շնորհիվ, որոնք կարող էին հեշտությամբ հաշիվ մաքրել հոգնած թշնամու հետ և նրան մեծ կորուստներ պատճառել։

Ամրոցակալ ժայռը, որ տեղավորված է հարավ-արևելք — հյուսիս-արևմուտք ուղղությամբ, ունի 150—160 մ երկարություն և 75 մ միջին լայնություն։ Այսպիսով, վերնամասում ամրոցի մակերևույթը, որը խորդուբորդ է և թեք լանջ ունի, ընդգրկում է ավելի քան 1,13 հա տարածություն։

Ամրոցի տարածքն ամբողջապես ծածկված է զանազան շենքերի ավերակներով, որոնց մի մասը գետնի երեսին է, իսկ մյուս մասը՝ հողի տակ (երևում են դրանց փոսորակները)։ Նախնական հաշվումներով սենյակների թիվը հասնում է 20-ի։ Եթե ամրոցի զառիթափ լանջի սենյակների (որոնք ծածկված են հողով և խիտ բուսականությամբ) հատակագիծը, նրանց ստույգ նշանակությունն ու դերը դժվար է պարզել, ապա գագաթնամասում գտնվող երկու բնակարանները (6×4, 50 մ և 4,50×4,50 մ չափերի, պատերի հաստատությունը՝ 1 մ 15 սմ-ից 1 մ 45 սմ) համեմատաբար լավ են պահպանվել, ունեն իշխող դիրք մյուսների նկատմամբ և, ըստ երևույթին, ծառայել

40 Գ. Տեր-Հովհաննիսյան, նշվ. հոդվ., էջ 135, ծան. 1։
41 Լեո, Իմ հիշատակարանը, էջ 408։
42 Շ. Մկրտչյան, նշվ. աշխ., էջ 64—65։

են որպես իշխանական տներ։ Եվ դա պատահական չէ. ընդհանրապես, դեռևս հին ժամանակներդ, ինչպես նշվեց, ամրոցամերձ տարածքը ներքին Խաչենի շատ խիտ բնակեցված շրջաններից մեկն էր, որոնց մասին վկայում են ոչ միայն դամբարանների բազմաքանակությունն ու դրանցից հայտնաբերված գտածոները[43], այլև միջնադարյան վանական մի շարք համալիրների (Մեծիրանց վանք, Կոշիկ Անապատ, Հավապտուկ վանք և այլն) առկայությունը։ Բացի այդ, հայտնի է, որ այս միջավայրում են գոյատևել Պռոշյանց հանրահայտ տոհմի հնագույն հիշատակարանները, որոնք հայագետ Գ. Հովսեփյանին հանգեցրել են այն եզրակացության, որ Պռոշյան կամ Խաղբակյան տոհմի նախնական բնակավայրը եղել է այս վայրում, ավելի ստույգ՝ Քոլատակ գյուղը, Հավապտուկ վանքը նրանց տոհմական գերեզմանատունն էր, իսկ նստավայրը՝ Գեռաքար գյուղը[44]։

Հնագիտական մանրակրկիտ ուսումնասիրությունները, հավանաբար, կարող են ավելի լրիվ բացահայտել այդ հնագույն ամրոցի պատմության ուրիշ շատ հարցեր։

Կայաղակարերդի ավերակների մեջ լավ պահպանված միակ շինությունը ջրավազանն է։ Այն ունի 5 մ 54 սմ երկարություն, 3 մ 42 սմ լայնություն և 2 մ խորություն (բուսածածկ և հողածածկ է)։ Պետք է ասել, որ ջրավազանը կառուցվել է ոչ այնքան դրսից ջուր լցնելու համար, մի բան, որ գրեթե անհնարին է (ամրոցի մոտակայքի միակ աղբյուրը՝ «Սխսաղանի ջուրը», որից օգտվել են տեղաբնակները, հեռու է ամրոցից մոտ 1,5 կմ և քիչ ջուր է պարունակում), որքան անձրևաջրերի համար։ Ի դեպ, տեղումների քանակն այստեղ այժմ էլ սովորականից շատ է։

Ամրոցի պաշտպանական համակարգում կարևոր դեր են խաղացել ոչ միայն բնական-ժայռեղեն ամրությունները, այլև արհեստական կառուցվածքները՝ ամրոցը լիովին անմատույց դարձնող պարսպապատերը, որոնք գրեթե անմատչելի դիրքի շնորհիվ բավական լավ են պահպանվել։ Ամրոցի հարավ-արևելյան կողմից մինչև հյուսիս-արևելյան եզրն ընկած գոտին փակվել է մինչև 40 մ երկարության, արևմտյան կողմում՝ աշտարակավոր պարսպով (որը ծառայել է որպես հենակետ)։ Պարիսպները, որոնք այժմ պահպանվում են 1 մ 50 սմ-ից 1 մ 70 սմ բարձրությամբ, կենտրոնական հատվածներում ունեն 1 մ 20 սմ-ից մինչև 1 մ 50 սմ հաստություն, իսկ մուտքի կողմից, որտեղ կրկնակի ամրացված են՝ 2 մ 30 սմ հաստություն։ Հատկապես հետաքրքիր է պարսպի կամարատիպ՝ 3 մ 25 սմ լայնությամբ մուտքի մոտի բացվածքը (պատի հաստությունը՝ 1 մ 20 սմ), որը ծառայել է ոչ միայն որպես թշնամու վրա քարեր գլորելու «կրակակետ», այլև, ըստ երևույթին, պաշտպանական օժանդակ դեր է կատարել։ Ամրոցի պաշարման դեպքում կարելի է այդ անցքից աննկատ դուրս գալ, թշնամուն հարվածել թիկունքից կամ աղբյուրից ջուր վերցնել։

Բացի վերոհիշյալ ուղղությամբ անցկացված պարսպից, որոշ պարսպահատվածներ են կառուցվել նաև այն տեղերում, որոնք պաշտպանական առումով խոցելի էին։ Սակայն կամարատիպ անցքով գագաթնամասի արևելյան կողմը երիզող պարսպահատվածը (պատի հաստությունը՝ 102 սմ), որն ամրացված է ժայռաքարերին, ըստ էության նույնպես ծառայել է որպես քարեր գլորելու կետ և արված է պաշարվածների անվտանգությունն ապահովելու (ցած չընկնելու) նպատակով, քանի որ այդ կողմից ամրոցը լրիվ անմատույց է։ Բոլոր պարսպապատերն ու նրանց առանձին հատվածները կառուցված են տեղական մոխրակապտավուն և սպիտակ ոչ մեծ որձաքարերով ու կրաշաղախով։

---

43 Հ. Թ ո փ չ ե ա ն, Ցուցակ ձեռագրաց Խաչիկ վարդապետի Դաղեան, մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 63—74։

44 Գ. Հ ո վ ս ե փ յ ա ն, Խաղբակյանք կամ Պռոշյանք հայոց պատմության մեջ, մասն 1-ին, Վաղարշապատ, 1928, էջ 34։

Ի մի բերելով Կաչաղակաբերդի վերաբերյալ մեր ուսումնասիրություններն ու դիտարկումները, կարող ենք ասել, որ ամրոցը թե՛ պարսպապատերի և թե՛ սենյակների պատերի շարվածքների ձևերով ու բնույթով, ինչպես նաև կառուցման արվեստով հիշեցնում է այս անառիկ երկրամասի մյուս ամրոցները (Շիկաքար, Գտիչ)։

Ամրոցի հետ կապված շատ կարևոր հարցերից մեկը կառուցման ժամանակի պարզաբանումն է։ Ցավոք, դրա վերաբերյալ առայժմ արժանահավատ և ստույգ տեղեկություններ հայտնի չեն։ Սակայն, նկատի ունենալով Խաչիկ վարդապետ Դադյանի մասնակի պեղումներն ու ուսումնասիրությունները Խաչենագետի ափամերձ շրջաններում և ամրոցի մոտակայքում[45], որի ժամանակ դամբարաններից ի հայտ են եկել նիզակակոթ (երկարությունը՝ 18 սմ), նիզակածայր՝ կազմված սուր սլաքանման բրոնզե զանգվածից (16 սմ երկարությամբ) և բրոնզե զանազան գտածոներ ու խեցեղեն, կարող ենք Կաչաղակաբերդի հիմնադրումը վերագրել զարգացած բրոնզի դարաշրջանին (մ. թ. ա. II—I հազ.)։

Հետագայում, արաբական արշավանքների ժամանակաշրջանում, ամրոցը վերակառուցվել է, հարմարեցվել տվյալ ժամանակի ռազմարվեստի պահանջներին (պահպանված բնակարանների հետքերն ու պարսպապատերը հետագայի կառուցումների մնացորդներ են)՝ դառնալով Ներքին Խաչենի ամենաանառիկ ամրոցներից մեկը։

Կաչաղակաբերդը նկատելի հետք է թողել մեր ժողովրդի փառավոր պատմության մեջ։

КАЧАХАКАБЕРД

С. А. САРКИСЯН

Резюме

Изучение памятников ущелья реки Хачен дает возможность уточнить местонахождение крепости Качахакаберд—исторической области Арцаха. Сравнительный анализ письменных источников наводит на мысль, что крепость Хачен—это та же крепость Качахакаберд. Строители искусно использовали преимущества горного ландшафта и соорудили неприступную крепость.

KACHAGHAKABERD

S. A. SARKISIAN

Summary

The study of the monuments situated in the valley of the River Khachen in the Artsakh province of historic Armenia makes it possible to identify the site of Fort Kachaghakaberd.

A comparative analysis of written sources conclusively leads to the idea that the fort of Khachen is the same as Kachaghakaberd itself. The builders of the fort have skillfully made use of the high mountainous site and its advantages thus acquiring the possibility of founding such a unique fort that has left a remarkable imprint in the glorious history of the Armenian people.

---

45 Հ. Թոփճյան, նշվ. աշխ., էջ 70—71։ Տե՛ս նաև ՀԽՍՀ Պատմության կենտրոնական պետական արխիվ, ֆ. 319, ց. 1, գ. 9։